

GRAMATYKI JĘZYKA POLSKIEGO

Marcin Jakubczyk

(Uniwersytet Jagielloński, Kraków,

e-mail: marcin.jakub@wp.pl)

PIERWSZY POLSKOJĘZYCZNY PODRĘCZNIK JĘZYKA FRANCUSKIEGO – NOUVELLE MÉTHODE... F.D. DUCHÊNEBILLOT [1699]

AUTOR: F.D. Duchênebillot.¹

PEŁNY TYTUŁ FRANCUSKI:² *Nouvelle méthode très facile pour apprendre un peu de tems à lire, écrire & parler François, pour l'usage des Demoiselles Pensionnaires du Monastère Roïal des Religieuses de l'Adoration perpetuelle du très Saint SACREMENT. Avec un recueil de differens mots & un petit discours familier à la fin.*

PEŁNY TYTUŁ POLSKI:³ *Nowy sposob do nauczzenia się łatwo y prętko czytać, pisać, y gadać po Francusku, do używania Ich Mościom Panom Swieckim w Klasztorze Krolewskim Wielebnych Panien Zakonnicy ustawicznej Adoracyey Przenaświetszego SAKRAMENTU zostającym. Z zebraniem Słów różnych y Dyskursikiem pospolitym na końcu.*

WYDAWCA: Do druku podany za staraniem y kosztem Przewielebnych Panien Sakramentek. W drukarni Collegium OO. Scholarum Piarum.

MIEJSCE WYDANIA: Warszawa.

ROK WYDANIA: 1699 (pierwsze wydanie).

FORMAT: 8°.

LICZBA STRON: 317 + 9 nlb.

JEZYKI: polski, francuski.

¹ Spolszczona forma nazwiska na karcie tytułowej: *Duszenbillo*. Znane są tylko inicjały imion.

² W całym opracowaniu zachowano wszystkie charakterystyczne cechy ówczesnej ortografii francuskiej. Jedynie litery *é*, *è* oraz ewidentne błędy drukarskie zapisywane są zgodnie ze stanem współczesnym. Niektóre z form i znaczeń francuskich jednostek leksykalnych występujących w omawianym druku konsultowano w TLF.

³ W całym opracowaniu zachowano wszystkie charakterystyczne cechy ówczesnej ortografii polskiej. Nie uwzględniono jedynie kreskowania *á* (jasnego).

INFORMACJA O AUTORZE

Poza wzmiankami, sprowadzającymi się w zasadzie do podania nazwiska *Duchênebillot*, brak innych informacji o autorze omawianego dzieła w polskich oraz francuskich źródłach bio- i bibliograficznych, językoznawczych, a także historycznych. Można jedynie wnioskować, że chodzi o osobę duchowną narodowości francuskiej przebywającą w ówczesnej Warszawie i znającą język polski jako obcy. Na podstawie zamieszczonej w druku dedykacji pt. *Lettre dédicatoire à la Divine Providence...* (Dedykacja dla Opatrzności Boskiej), a także jej tłumaczenia na polski (pt. *Niech będzie pochwalon Przenajświętszy SAKRAMENT na wieki*) można natomiast wnosić, że autorem dzieła była kobieta, mniszka, która w warszawskim zakonie sióstr sakramentek⁴ przybrała imię „S[iostra] M. od Świętej Magdaleny”, franc. „Sr. M. de Ste Madeleine” (dedykacje w obydwu tych językach zostały tak podpisane). Potwierdzałyby to również następujące fragmenty polskojęzycznej dedykacji:

Tobie [opatrności boska – M.J.] tą moję ofiaruję pracę; inszego nie życząc tey mojej książeczce pożytku, ieno według woli twoiey świętey (...). Tobie tę moję Książeczkę przypisuię, gdyż od pierwszego tchu życia moiego aż do dnia dzisiejszego bez przestanku dziwney twoiey ku mnie Dobroci **doznałam** skutkow.

Przeczyłyby im zaś niektóre komentarze odautorskie znajdujące się w dalszych częściach podręcznika, np. *Te dwie liczby (...) będą często **znaczył** temi słowami (...)* [rozdział 2. gramatyki]. W związku z tym kwestię płci *Duchênebillot(a)* pozostawiamy nierozwiązaną (z tego powodu rezygnujemy dalej z odmiany tego nazwiska).

CHARAKTERYSTYKA DZIEŁA

Nouvelle méthode... to pierwszy podręcznik języka francuskiego, który został napisany po polsku⁵ (niektóre jego części są dwujęzyczne francusko-polskie). Po dwujęzycznych stronach tytułowych i dedykacjach następują trzy zasadnicze części druku (dzieło nie mieści przedmowy). W jednym tomie zawarto: **gramatykę języka francuskiego**, **słownik francusko-polski** oraz **rozmówki francusko-polskie**. Czytelnik otrzymywał więc pełne kompendium do nauki języka francuskiego. *Nouvelle méthode...* zamyka interesujący **dodatek fonetyczny** poświęcony wymowie liter polskich pt. *Petite instruction pour la prononciation des lettres polonoises* (Krótki sposób do nauczenia się wymowy liter polskich), podany tylko po francusku. Ten dodatek przeznaczony był dla Francu-

⁴ Przypomnijmy, że to królowa Maria Kazimiera de La Grange d'Arquien („Marysienka” Sobieska) sprowadziła siostry sakramentki z Francji do Warszawy w II połowie XVII w.

⁵ Już wcześniej ukazała się w Polsce gramatyka języka francuskiego, ale została napisana po łacinie [F. Mesgnien-Meniński, *Grammatica Gallica in vsum Iuuentutis maxime Polonæ composita*, Gdańsk 1649].

zów, a samo jego zamieszczenie w omawianym druku pozwala stwierdzić, że z podręcznika mieli korzystać nie tylko Polacy (zwłaszcza, jak wynika z tytułu dzieła, „panny świeckie” pobierające nauki w klasztorze warszawskich sakramentek), ale również Francuzi przebywający wówczas w Polsce. Ci ostatni największy pożytek mogli mieć ze słownika i rozmówek (w obu tych częściach językiem wyjściowym jest francuski), a mniejszy z gramatyki, która w znacznej mierze dotyczy tylko języka francuskiego (choć jednak zawiera również uwagi kontrastywne francusko-polskie, toteż niewykluczone, że także Francuzom mogła być przydatna). Trudno stwierdzić, w jakim stopniu podręcznik Duchênebillot jest dziełem oryginalnym, ponieważ dotychczasowe poszukiwania jego pierwowzorów nie przyniosły rezultatów [zob. Jakubczyk 2013a]. Poniżej zostaną krótko omówione cztery wymienione części druku.

1. Gramatyka języka francuskiego

Gramatyka składa się z trzech części, z których pierwsza poświęcona jest francuskiej fonetyce i ortografii, a druga – morfologii z elementami składni. Trzecią natomiast, niemającą w zasadzie charakteru gramatycznego, bo dotyczącą francuskich *ekwiwoków* (homonimów leksykalnych), można by uznać za dodatek do dwu wcześniejszych [zob. Jakubczyk 2013b]. Dwie pierwsze części (fonetyczno-ortograficzna oraz morfologiczna) zostały podzielone na rozdziały, które tytułowane są po francusku oraz po polsku. Jeśli chodzi o polską terminologię gramatyczną stosowaną w gramatyce Duchênebillot, to warto zaznaczyć, że dość często w tekście podawane są dwa terminy określające to samo pojęcie (połączone spójnikiem *lub/albo*), jak np. *prepozycya lub przekładanie* (‘przyimek’), *namiestnictwa pytające lub interrogujące* (‘zaimki’). Jeden z tych terminów jest zwykle spolszczoną formą łacińską lub francuską (*prepozycya, interrogujące*), a drugi polską (*przekładanie, pytające*). Inne przykłady: *kazusy albo spadki* (‘przypadki’), *participia lub uczestnictwa*. Zdarzają się ponadto kalki językowe utworzone na podstawie form francuskich, np. *czas przeszły doskonały złożony* (= *temps passé parfait composé*).⁶

W pierwszej części gramatyki Duchênebillot rozpoczyna swój wykład od przedstawienia liter francuskich, a następnie opisuje wymowę większości z nich. Znaki graficzne mylone są (podobnie jak w innych gramatykach tego okresu) z głoskami, toteż wśród liter wyróżniane są samogłoski (*same przez się brzmiące*) oraz spółgłoski (*wespół z drugą literą brzmiące*). Niekiedy litery określane są wprost jako „litera *consonans*” oraz „litera *vocalis*” [np. s. 18].

Warto zwrócić uwagę na rozdział pt. *O częściach dyskursu*, zamieszczony w drugiej części gramatyki, w którym znalazły się definicje najważniejszych terminów dotyczących języka, a także lista francuskich części

⁶ Współcz. *passé composé*.

mowy. Duchênebillot doskonale zdaje sobie sprawę z hierarchicznej budowy języka, o czym świadczy zdanie otwierające omawiany rozdział: „**Dyskurs** (‘język, mowa’) **jest komponowany z frazesów** (‘zdań’). **Frazesy są komponowane z słów** (tu: ‘wyrazów’). **Słowa z syllab. Syllaby z liter**” [przyp. i podkreśl. – M.J.]. Autor gramatyki definiuje wszystkie terminy użyte w cytowanym zdaniu [s. 31–32], po czym stwierdza, że „Wszystek dyskurs jest komponowany z dziewięci części, które są”:

Tabela 1. Części dyskursu według Duchênebillot

Język polski	Język francuski
Artykuł	l’Article
Imię	le Nom
Namiętnictwo	le Pronom
Słowo	le Verbe
Uczestnictwo	le Participe
Przysłowie	l’Adverbe
Prepozycja lub Przekładanie	la Préposition
Konjunkcja lub Złączanie	la Conjonction
Interiekcja lub Wtrącenie	l’Interjection

2. Słownik francusko-polski

W *Nouvelle méthode...* został zamieszczony dwujęzyczny słownik zatytułowany *Nomenclatura lub zebranie słów do używania najczęstszych, y do wiadomości bärzo potrzebnych* (tytuł również po francusku). Słownik liczy 115 stron i ma układ onomazjologiczny (tematyczny). Zamieszczony w nim materiał językowy został ułożony w dwóch kolumnach w 18 numerowanych i tytułowanych rozdziałach. Oto kilka przykładów z podrozdziału *Dom, y części iego*: la cuisine, *kuchnia*; l’escalier, *wschody* (‘schody’); les fenätres, *okna*. Do ostatniego rozdziału *Nomenclatury* został dołączony *Sposob do intytułowania listow*, w którym znalazły się formuły grzecznościowe stosowane w listach do różnych osób [zob. Jakubczyk 2018b].

3. Rozmówki francusko-polskie

Część ta, zatytułowana *Entretiens ou discours familiers = Rozmowy albo dyskursy pospolite*, zawiera 11 rozmówek francusko-polskich, które dotyczą przede wszystkim spraw życia codziennego, jak np. *O śniadaniu, y obiedzie* oraz *Między dwiema przyjaciółmi, którzy się z sobą spotykają*.

4. Dodatek: wymowa liter polskich

Ten krótki dodatek przeznaczony dla Francuzów (napisany tylko po francusku) rozpoczyna się od stwierdzenia, że w języku polskim występuje wiele liter, których nie ma w innych językach, jak np. *ą*, które wymawia się jak francuskie *on*. Następnie omawiana jest wymowa wybranych liter polskich. Pominięte zostały natomiast te litery, które – jak czytamy – zarówno w polszczyźnie, jak i francuszczyźnie wymawiane były wówczas tak samo. Nie w pełni jest to prawdą, ponieważ brakuje np. odrębnego opisu wymowy „liter” *y*, a także zjawiska utraty dźwięczności pod wpływem „liter” bezdźwięcznych (np. w wyrazie *przy*).

Oto kilka przykładów zasad wymowy liter polskich podanych przez Duchênebillot:

- *sz* wymawia się jak franc. *ch*;
- *h* [dźwięczne] wymawia się z przydechem, mocno („...en aspirant fortément”);
- żeby wymówić *ł* [przedniojęzykowo-zębowe], trzeba mocno wcisnąć język między wargi („...fortement serrant la langue contre les lèvres”);
- *ń* wymawia się jak franc. *gn*, np. *koń* należy wymówić jako *kogn*;
- *ż* oraz *ź* wymawiane są jak franc. *j* (np. w wyrazie *janvier* – M.J.), podobnie jak *rz*; np. *mrzy* wypowiedane jest jako *mrjy*, ale wyraz *przy* należy wymówić jako *prchi* (tu błędnie zamiast *prchy*) – dwa ostatnie przykłady zawierają potwierdzenie wymowy tzw. *r* frykatywnego, tzn. [r^ʒ] lub [r^s], jednakże niewymawianego już wówczas w polszczyźnie powszechnie [por. Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2013, 146].

RECEPCJA DZIEŁA

Podręcznik Duchênebillot był wznawiany w ciągu XVIII wieku w sumie, jak udało mi się ustalić, 13 razy (pełne tytuły wznowień znajdują się na stronie <https://gramatyki.uw.edu.pl/>). Reedycje te można podzielić na trzy grupy:

- a) „legalne” przedruki podręcznika F.D. Duchênebillot, w niewielkim stopniu różniące się od pierwowzoru pod względem struktury i treści (zmiany, jeśli są, dotyczą najczęściej ortografii i leksyki, a także tytułu dzieła). W niektórych z nich dodano jednakże dodatkowe części, np. kolejne rozmówki, a także modlitwy. W tej grupie mieszczą się następujące wydania (łącznie 6 druków): 1713, 1715,⁷ 1716, 1768, [1771], 1783 (pośród nich tylko dwie edycje, 1713 oraz 1783, zawierają na stronach tytułowych nazwisko Duchênebillot);
- b) „nielegalne” (pirackie) przedruki⁸ podręcznika F.D. Duchênebillot, skompilowane z konkurencyjnym *Kluczem do języka francuskiego*

⁷ Druk ten omówiła H. Rybicka-Nowacka [1982], jednak bez odniesień do pierwowzoru z 1699 r.

⁸ Takie praktyki nie należały wówczas do rzadkości [zob. np. Zwoliński 1956].

B.K. Malickiego oraz – niektóre z nich – również z jego *Lexykonem francusko-polskim* [1701]. Autorstwo wspomnianych reedycji zostało przez K. Estreichera z nieznanых powodów przypisane pijarowi Stanisławowi Dąbrowskiemu od św. Tomasza. W tej grupie mieszczą się następujące wydania: 1740, 1750, 1759, 1763, 1772, 1789 (łącznie 6 edycji; pierwsze dwie zawierają dodatkowo *Lexykon...* Malickiego⁹). Zaznaczmy, że w żadnym z wymienionych druków nie ma informacji (np. na kartach tytułowych) o S. Dąbrowskim. Zauważmy ponadto, że owe reedycje nawet w najmniejszym stopniu nie zawierają nowych, oryginalnych treści, a jedynie powielają dotychczasowe opisy gramatyczne (Duchênebillot oraz Malicki). Te argumenty wystarczą, by podać w wątpliwość autorstwo S. Dąbrowskiego;

- c) „nielegalny” przedruk podręcznika F.D. Duchênebillot, skompilowanego albo z *Kluczem...* i *Lexykonem...* B.K. Malickiego (dwa ostatnie dzieła zostały zmodyfikowane w bardzo dużym stopniu), albo z nowym tłumaczeniem którejs z gramatyk wydanych wówczas we Francji. W tej grupie mieści się tylko jedna reedycja [1755].¹⁰

CIEKAWOSTKI

- Duchênebillot opanował(a) w sumie w bardzo dobrym stopniu język polski jako obcy (polszczyznę końca XVII wieku).
- Z gramatyką Duchênebillot polemizuje (nie zawsze słusznie) B.K. Malicki w wydanym rok później *Kluczu do języka francuskiego...* Krytykuje on Duchênebillot, zwracając uwagę na trzy główne kwestie: a) zbyt skąpy opis reguł fonetyki i ortografii francuskiej, b) za mało polskich terminów gramatycznych (za dużo natomiast spolszczonych terminów łacińskich), c) błędne zakwalifikowanie francuskich czasowników do odpowiednich wzorców koniugacyjnych [zob. Koronczewski 1961, 21–22; por. też: Jakubczyk 2013a; 2018a].

WERSJA ELEKTRONICZNA

W formie cyfrowej dostępne są niektóre wznowienia dzieła, np. z roku 1755 [<http://dlibra.kul.pl/dlibra/doccontent?id=28654>] oraz 1772 [<https://polona.pl/item/68297521>].

⁹ Na temat tego słownika zob.: [Bochnakowa 1991, 102–106; Jakubczyk 2016, rozdz. 1. w cz. III].

¹⁰ A. Nikliborc [1962, 104–105] w ślad za K. Estreicherem zakwalifikowała do przedruków dzieła Duchênebillot tylko trzy ze wszystkich wskazanych wyżej reedycji [1755, 1768, 1783]. Wcale nie zanotowała natomiast wznowień z lat: 1713, 1716, 1740, 1759, [1771].

Bibliografia

- A. Bochnakowa, 1991, *Le „Nouveau Grand Dictionnaire François, Latin et Polonois” et sa place dans la lexicographie polonaise*, Kraków.
- K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, 2013, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, wyd. III, Warszawa.
- Estreicher = *Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera*: <https://www.estreicher.uj.edu.pl>
- M. Jakubczyk, 2013a, *Duchênebillot et Malicki: les deux premiers et rivaux ouvrages polonophones consacrés à la grammaire française*, „Romanica Cracoviensia” t. 13, s. 20–28.
- M. Jakubczyk, 2013b, *Équivoquer en français aux XVIIe et XVIIIe siècles (les grammairiens et l’homonymie)*, „Romanica Cracoviensia” t. 13, s. 29–37.
- M. Jakubczyk, 2016, *Leksykografia polsko-francuska XVIII wieku w perspektywie metaleksykograficznej*, Kraków.
- M. Jakubczyk, 2018a, *Pierwsza „akademicka” gramatyka języka francuskiego po polsku: „Klucz do języka francuskiego...” B.K. Malickiego*, „Poradnik Językowy” z. 1, s. 81–87.
- M. Jakubczyk, 2018b, *Pierwszy w historii europejskiej leksykografii dwujęzyczny słownik francusko-polski: „Nomenklatura” F.D. Duchênebillot (1699)*, „Poradnik Językowy” z. 7, s. 59–74.
- A. Koronczewski, 1961, *Polska terminologia gramatyczna*, Wrocław.
- A. Nikliborc, 1962, *L’enseignement du français dans les écoles polonaises au XVIIIe siècle*, Wrocław.
- H. Rybicka-Nowacka, 1982, *Podręcznik do nauki języka francuskiego z pierwszej połowy osiemnastego wieku*, „Prace Filologiczne” t. 31, s. 371–376.
- TLF = *Trésor de la Langue Française informatisé*: <http://atilf.atilf.fr/>
- P. Zwoliński, 1956, *Gramatyki języka polskiego z XVII wieku jako źródło poznania ówczesnej polszczyzny*, „Poradnik Językowy” z. 7–9, s. 251–260; 310–321; 356–369.